

порядках. – М., 1917.

10. Левитский В. *Аграрный вопрос в России* // Брейер Л. Брун М., Воробьев Н. и др. *Аграрный вопрос*. – Т. 2. – М., 1907.

Luk'ianenko W.P. **The scientific approaches in the decision of the agrarian problem in Ukraine at the end of the XIX – the beginning of the XX centuries.** In the article the agrarian problem of the end of the XIX – the beginning of the XX centuries as to the scientific intellectuals is analyzed. Are described the scientific approaches in the decision of the agrarian problem in the prerevolutionary scientist's works, given the detailed analysis to the situations in the agrarian sector. The scientist's opinion on the achievement the result in the agrarian question are attractive and that's why are worthy of their further studying and using.
Key words: agrarian reform, little lands, prerevolutionary scientist, peasantry, agrarian sector, agrarian problem.

Т. В. Оніко

ОЛЕКСАНДР БИЛИМОВИЧ ПРО КООПЕРАТИВНУ ІДЕЮ ТА КООПЕРАТИВНУ ПРАКТИКУ В ДОЖОВТНЕВІЙ І ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ЕКОНОМІКАХ

У статті представлено точку зору на дожовтневу та пострадянську кооперативну ідею і кооперативну практику співвітчизника-емігранта О. Билимовича.

Ключові слова: О. Билимович, кооперативні погляди, кооперативна практика, кооперація.

Донині в Україні ім'я Олександра Дмитровича Билимовича відоме мало, натомість упродовж останнього десятиріччя його біографія, а також творча спадщина з економічної, кооперативної, політологічної та соціологічної проблематики стала предметом ґрунтовних студій російських учених. Вітчизняний науковий загал не надто обізнаний з поглядами О. Билимовича щодо визначення ролі різних видів кооперації в дожовтневій, радянській і пострадянській періоди історії. Більшість закордонних авторів вважають Олександра Дмитровича видатним економістом російського зарубіжжя, хоча народився і навчався він в Україні, тут формувався як учений, педагог, громадський діяч. Тож, метою цієї статті є аналіз поглядів відомого вченого на місце кооперації в дорадянській і пострадянській економіці.

У дослідженні ми більшою мірою спираємося на розвідки російських науковців. Так, В. Шелохаєв [1] акцентує на тому, що О. Билимович вважав за потрібне відродження і зміцнення в післябільшовицькій Росії кооперативних об'єднань, через які можна було б досягти і широкого місцевого самоврядування. Автор статті з «Енциклопедії російської еміграції» погоджується з ученим, коли мовиться про «змішану господарську систему», що мала виникнути після відмови від соціалістичних засад. Ідеться про розумне поєднання приватної, державної, кооперативної і муніципальної форм власності.

О. Куракін [2] солідаризується з видатним економістом, коли той підкреслює, що в дореволюційній Росії селянство добровільно почало брати участь у кооперативному русі, який, у свою чергу, сприяв активізації господарського та культурного рівня селян. Одна із статей А. Соболева [3] присвячена аналізу поглядів О. Билимовича на взаємовідносини кооперації і влади. Він не заперечує думку вченого про те, що за роки свого правління більшовики перетворили народну кооперацію на пародію справжньої кооперації. Г. Соловйова [4] звернула увагу на те, що О. Билимович указав на роль споживчої кооперації у налагодженні товарозабезпечення в періоди інфляції та розрухи після лютневої революції 1917 р. і, що більш цікаво, після прогнозованого ним повалення радянської влади. Т. Кузнецов [5] цілком підтримує відомого економіста, коли той зазначає, що, попри всі негаразди, кооперація в радянський період

слугувала інтересам населення, «амортизуючи» одержавлене радянське господарство.

На думку О. Нікуліна [6], заслуговує на увагу той факт, що вчений до кінця життя продовжував відстоювати доцільність збереження кооперативного сектора економіки. Е. Корицький та В. Шетов [7] акцентують на важливості тези О. Билимовича, що лібералізація пострадянської економіки має проходити без надривів і жертв, що змішана економіка найбільш повно відповідає б побажанням населення пострадянської країни.

Отже, можемо констатувати актуальність кооперативної спадщини відомого вченого для ринкової трансформації на пострадянському просторі і необхідність ґрунтовного вивчення його праць, які містять не лише оцінку соціально-економічного минулого, але й економічні, соціальні і політичні прогнози, які так чи інакше стосуються сьогодення України.

У своєму дослідженні ми спираємося як на опубліковані в Російській Федерації монографії, так і на раритетні видання студій О. Билимовича. Практично в кожній праці вчений торкався питання щодо минулого і майбутнього кооперації. Однак концептуальне бачення місця кооперативного сектора економіки в ринкових умовах представлено ним в останніх дослідженнях. Праця О. Билимовича «Кооперація в Росії до, під час і після більшовиків» побачила світ в одному із російських емігрантських видань у Німеччині (Франкфурт-на-Майні, 1955) [8]. Значне місце в ній займають матеріали закордонних видань, підготовлені німецькою, французькою, італійською та англійською мовами, якими писав О. Билимович. Учений брав до уваги і дослідження емігрантів, хоча серед них бракує студій авторів з української діаспори. Видатний економіст не ігнорував і праці радянських дослідників кооперації, які з великими труднощами потрапляли за кордон, а також використовував офіційну радянську статистику, розміщену в енциклопедичних виданнях, звіти Міжнародного Кооперативного Альянсу, де наводилася інформація про радянську кооперацію.

На нашу думку, поява вказаної праці була реакцією О. Билимовича на економічні зміни, ініційовані в СРСР М. Хрущовим. Розуміючи «куцість» голосно заявлених хрущовських реформ, у тому числі в аграрному секторі, вчений, як нам видається, не випадково зробив екскурс у дорадянське минуле кооперації й обґрунтував доцільність її відродження після повалення комуністичного режиму, у що тоді мало хто вірив. О. Билимович проаналізував розвиток різних видів кооперації на певних історичних етапах, хоча вважав споживчу кооперацію більш розвиненою як у дожовтневий, так і в радянський період. І хоча він говорив про кооперацію Російської імперії, а потім СРСР, без сумніву, при цьому брав до уваги й українську кооперацію, розвиток якої сам безпосередньо спостерігав у першій чверті ХХ ст.

Учений зазначав, що активне зростання кооперативних організацій у дожовтневий період пояснюється мирною творчою діяльністю населення, його підприємливістю, кмітливістю, а відтак кооперація була заснована завдяки народній ініціативі. Активними членами споживчих товариств, підкреслював О. Билимович, виявилися не лише селяни, фабрично-заводські робітники, залізничники, але й цивільні чиновники, військовослужбовці, у тому числі офіцери російської армії, які аж ніяк не належали до бідніших верств населення. Отже, споживча кооперація переконливо довела, що вона здатна об'єднати громадян з різним рівнем достатку, які мають спільну мету – забезпечення потреб у дешевших за ринкові, але якісних товарах і продуктах харчування.

Вважаємо важливою тезу О. Билимовича про те, що суттєвий підйом аграрного сектора економіки на

початку ХХ ст. тісно пов'язаний з небувалим раніше темпом зростання споживчої кооперації. За наведеними ним статистичними даними щодо кооперативного руху впродовж століпінської аграрної реформи вбачаємо позитивні тенденції до зростання темпів кооперування населення, а отже, активізації аграрного сектора економіки. У 1907 – 1910 рр. у Російській імперії щорічно виникало понад 1 тис. споживчих товариств. За 12 років (1905 – 1917) кількість споживчих товариств зросла у 25 разів, а кількість їх членів – майже у 20 разів [8, 15]. Вочевидь, за аналізу «кооперативного буму» початку ХХ ст. О. Билимович спирався у тому числі й на показники українських губерній.

Для сучасних дослідників кооперації положення вченого важливі тим, що вкотре переконують у взаємозалежності державної кооперативної політики, аграрної галузі та кооперації. Не випадково він підкреслював, що «головним кооператором» напередодні революції 1917 р. було село [8, 16]. У цьому були зацікавлені Державна Дума, уряд і місцева влада, яку репрезентували губернські земства. На думку О. Билимовича, одним із важливих чинників, який сприяв кількісному зростанню споживчих кооперативів, стала державна підтримка, спрямована на зменшення бюрократичних перепон на шляху до відкриття кооперативів (ідеться про підтримку державою пропозиції кооператорів щодо відкриття кооперативів не з дозволу міністерства внутрішніх справ, а лише місцевої влади).

Доцільність створення спілок споживчих товариств учений пов'язував із необхідністю організації оптових закупівель та оптового збуту товарів і сільгосппродукції. Тобто, йшлося про здешевлення більшості товарів для членів споживчої кооперації. Російські дослідники кооперативної спадщини О. Билимовича не звернули увагу на те, що ПОЮР (Потребительское общество юга России) охоплювало споживчі товариства Лівобережжя та Півдня України, а центром цієї спілки був Харків. Те, що ця спілка була потужною, не викликає сумніву. Якщо в 1913 р. (через рік після створення) вона об'єднувала 20 споживчих товариств, то 1917 р. – 332 [8, 17]. У сучасних російських виданнях немає згадки і про те, що Одеське агентство Московської спілки споживчих товариств відіграло значну роль у передреволюційній період щодо налагодження зовнішніх зв'язків Росії. Так, у 1912 р. агентство встановило торговельні зв'язки вказаної спілки з Туреччиною і Грецією [8, 18].

Важливою вважаємо тезу О. Билимовича про налагодження споживчої кооперацією ще в дожовтневий період власного виробництва, призначеного для випуску товарів, у першу чергу членам кооперативів. Наведені ним дані щодо діапазону кооперативного виробництва вражають сучасного дослідника кооперації. У 1916 р. споживча кооперація в межах Російської імперії мала понад 350 промислових підприємств [8, 17]. Вочевидь, це були великі підприємства, оскільки до їх числа вчений не відносив невеликі кооперативні переробні підприємства, як-от млини, олійниці, пекарні, миловарні, цукеркові і тютюнові фабрики, цегельні, маслобобні, рафінадні і шкіряні заводи, ковальські і швейцькі майстерні.

О. Билимович вважав 1917 р. періодом, коли кооператори досягли свого максимального впливу на господарське життя країни. Ряд відомих кооперативних діячів, зокрема С. Прокопович та В. Зельгейм, увійшли до складу Тимчасового російського уряду, обійнявши в ньому високі посади, пов'язані із продовольчим забезпеченням країни [8, 39]. Учений водночас дорікав кооператорам за те, що вони, попри принцип нейтралітету, захопилися владою, отриманою з рук лютневої револю-

ції 1917 р. З цього приводу він зазначав: «Невдовзі... кооператори і кооперація дорого заплатили за цю мить революційного торжества» [8, 39]. О. Билимович вважав, що вони мали передбачити, чим може закінчитися загравання з політикою, особливо після жовтневих подій 1917 р., які він кваліфікував як державний переворот [8, 34].

Економіст не міг обійти той факт, що в 1917 р. спостерігалось зростання кооперації, викликане продовольчими труднощами, в які потрапили практично всі верстви суспільства. Він акцентував на тому, що в умовах розгулу законної і незаконної реквізиції та пограбування населення масово кинулось до кооперативів, які могли їм дати, хоча і не повною мірою, необхідні товари і продукти. Проте, запропонований О. Билимовичем аналіз показників господарської діяльності споживчої кооперації свідчить про суперечливість досягнутих нею результатів. Попри кількісне зростання, споживча кооперація, вважав учений (і в цьому його позиція не збігалася з точкою зору сучасних науковців), упродовж 1917 р. «згасала разом із згасанням виробництва і зникненням товарів» [8, 39].

Уже в перші роки приходу більшовиків до влади, на думку Олександра Дмитровича, споживча кооперація перетворилася на пролетарську радянську організацію, підконтрольну Наркомату продовольства. З цього приводу він зауважував: «Яким дитячим, порівняно з цим, був урядовий контроль над кооперацією при дореволюційній владі, і якою свободою користувалась кооперація при цій владі. А між тим саме тоді кооператори кричали про урядовий гніт, тепер же під впливом терору мовчки зносили дійсний гніт і навіть щиро намагались співробітничати з більшовиками, які їх тиснули» [8, 50]. Загалом учений не заперечував, що у 1920-х рр. відбувалося зростання радянської кооперації, але, по суті, це було загибеллю справжньої кооперації [8, 67].

О. Билимович допускав, що радянська влада може зробити спробу ліквідувати споживчу кооперацію як непотрібну, однак зазначав, що цьому зможе протистояти якщо не населення, то численний кооперативний персонал. Водночас він не виключав, що після смерті Й. Сталіна можливий новий несп із більш інтенсивним використанням кооперації радянською владою для послаблення економічної напруги в країні [8, 77]. Учений намагався довести, що кооперативний сектор буде відігравати важливе значення в господарстві пострадянської країни, а значить, воно значною мірою стане «кооперативним господарством» [8, 105]. Він не лише наголошував на відродженні кооперації як демократичної господарської структури в пострадянській економіці, але й засвідчував значення кооперативів для відновлення самоврядування громадян. Учений був глибоко переконаний, що кооперація в пострадянській країні, на відміну від радянської кооперації, буде не організацією на службі держави, а будуватиметься на ідеї солідарності суспільних класів і самопомогі індивідуальних господарств [8, 106].

О. Билимович вважав, що за умови повалення радянської влади кооперація на селі досягне значного розвитку [8, 112]. Він навіть припускав, що перервана за радянської влади лінія століпінської реформи у новій модифікації буде підхоплена в післябільшовицькій країні. Учений схилився до невеликих приватних індивідуальних господарств. На його думку, при вільній кооперації ядро індивідуального господарства залишатиметься вільним, проте, все більше буде обростати «кооперативним кільцем», яке складатиметься з кредитних, споживчих, збутових, закупівельних, переробних та інших кооперативів [8, 120]. Відтак, кооперативними каналами на ринок будуть рухатися продукти селянської

праці і надходити на село продукти міст, водночас кооперативні підприємства оперативнo переробляють сільськогосподарську продукцію [8, 121].

Протягом останніх двох десятиріч ряд передбачень О. Билимовича справдилися. Так, він зазначав, що певний час нову кооперацію через дискредитацію кооперативної ідеї буде лихоманити. На жаль, це триває і нині. Учений висловив застереження, що з різних боків будуть спроби підпорядкувати кооперативи для реалізації політичних і економічних цілей щодо захоплення кооперативних спілок. Він попереджав, що в майбутньому у процесі приватизації не виключені спроби розколотися кооперативні організації за політичними і національними ознаками [8, 122]. Відтак, Олександра Дмитровича надзвичайно хвилювало, що «багато Сцилл і Харибд можуть загрожувати новій кооперації, серед яких їй доведеться прокладати свій шлях» у ринковій економіці [10, 122]. Наразі і це передбачення вже реалізується в сучасній Україні.

В останній праці О. Билимовича «Економічний лад звільненої Росії» (1960) [9] знайшлося місце ще для низки передбачень щодо кооперативного сектора в пострадянській країні. Дослідник наголошував на тому, що після повалення комуністичної влади, як і в 1917 р., кооперації, з огляду на тимчасову дезорганізацію виробництва, хаос та інфляцію, знову доведеться надавати населенню «швидку допомогу» [9, 144]. Також учений вважав, що кооперація раніше і легше за інші сектори економіки зможе перейти на рейки вільної господарської діяльності. На жаль, у сучасній Україні залишається без уваги його думка стосовно того, що за відсутності приватних капіталів і труднощів при отриманні кредитів для приватних осіб кооперація виявиться тим каналом, яким зможе надходити капітал в інтересах народного господарства [9, 144].

О. Билимович не дав точної відповіді на питання, яким буде співвідношення між державним, кооперативним і приватним сектором у новій економіці. Проте, він підкреслював, що майбутнє господарство значною мірою буде кооперативним у сфері кредиту, роздрібно́ї та оптової торгівлі, кооперативних їдалень і ресторанів, а також зовнішньої торгівлі, яка має здійснюватися спілками споживчих та інших кооперативів. Привертає увагу і таке передбачення вченого: розчарування в державному господарстві і водночас підозріле ставлення до виникнення приватних господарств можуть посилити створення кооперативних підприємств [9, 145].

Цікавою вважаємо тезу О. Билимовича щодо ролі майбутньої кооперації на селі. У пострадянській економіці, вважав він, кооперація повернеться на нормальний шлях – шлях всебічної підтримки індивідуальних сільських господарств. «Кооперативне кільце», про яке мовилося вище, на думку економіста, буде доповнювати індивідуальне селянське господарство, зміцнювати його із середини, задовольняючи його різні потреби і захищаючи зовні від конкуренції в ринкових умовах. Відтак, учений був переконаний у тому, що кооперація зможе допомогти індивідуальним господарствам «стати на ноги» після розпуску колгоспів [9, 148].

З огляду на сучасну заполітизованість українського суспільства, привертає увагу теза про те, що майбутня кооперація має відродити кооперативні принципи, проголошені ще ХІХ ст. в Англії «рочдельськими піонерами». На слушну думку вченого, лише за умови дотримання кооперативних принципів кооперація буде сильною, зможе вберегти себе від партійного, класового і національного поділу на нестерпні одна до одної частини, а «її розвиток знову буде казковим» [9, 148].

Загалом кооперативна спадщина О. Билимовича містить не лише історичний екскурс у дожовтневий

період, але і передбачення ролі кооперативного сектора в пострадянській економіці. Як засвідчують його праці, ряд мотивів з дореволюційної кооперативної практики не втратили своєї привабливості і нині. Передусім ідеться про тісну співпрацю селянських господарств і різних видів кооперації (так зване «кооперативне кільце»). На нашу думку, глибокого аналізу вітчизняними науковцями та урядовцями потребують погляди О. Билимовича на доцільність розширення кооперативного сектора економіки за сприятливої державної кооперативної політики, зокрема у галузі внутрішньої торгівлі, експорту, переробки сільськогосподарської продукції, розвитку закладів готельно-ресторанного типу тощо.

1. Шелохаев В. Билимович Александр Дмитриевич // *Энциклопедия русской эмиграции [Электронный ресурс]*. – Режим доступу: www.persona.rin.ru.
2. Куракин А.А. Серия «Русское зарубежье: социально-экономическая мысль» // *Экономическая социология (электронный журнал)*. – 2008. – Т. 9. – № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступу: www.hse.ru/org/persons.
3. Соболев А.В. Воззрения А.Д. Билимовича: кооперация и власть в России // *Русское зарубежье: социально-экономическая мысль [Электронный ресурс]*. – Режим доступу: www.old.bfz.ru/cgi-bin/load.cgi?p=dejat/rzsem.
4. Соловьева Г. Александр Билимович о кооперации освобожденной России [Электронный ресурс]. – Режим доступу: www.virtass.ru/admin/pics/5-18.doc.
5. Кузнецов Т. Возращение научного наследия: социально-экономическая мысль русского зарубежья [Электронный ресурс]. – Режим доступу: www.institutiones.com.
6. Никулин А. Алгоритм освобождения (А.Д. Билимович. Экономический строй освобожденной России) [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.strana-oz.ru/?numid=24&article=1088>.
7. Корицкий Э., Шетов В. А.Д. Билимович // *Экономисты русской эмиграции*. – СПб., 2000.
8. Билимович А.Д. *Кооперация в России до, во время и после большевиков*. – Франкфурт-на-Майне, 1955.
9. Билимович А.Д. *Экономический строй освобожденной России*. – М., 2006.

Onipko T.W. Alexander Bilimovich about the cooperative idea and cooperative practice in the pre-october and post-soviet economy. In the article the compatriot-emigrant Alexander Dmytrievich Bilimovich point of view on the pre-october and post-soviet cooperative idea and cooperative practice is presented.
Key words: A. Bilimovich, cooperative looks, cooperative practice, cooperation.

3. В. Священко

АГРАРНЕ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ КОМІСІЇ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ ОЛЕКСІЯ ОБОЛЕНЬСЬКОГО

У статті проаналізовано аграрне питання у діяльності Комісії особливої наради О. Оболенського.

Ключові слова: аграрне питання, Комісія особливої наради, Селянський банк.

Напередодні Першої російської революції 1905 – 1907 рр. аграрне питання в імперії Романових перебувало у фокусі постійної уваги урядових кіл. Це зумовлювалося тим, що воно із суто економічної перетворилося на проблему політичну. Впродовж 1902 – 1903 рр., окрім Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів та Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ обговорення шляхів вирішення аграрного питання в Російській імперії тривало і в інших комісіях та нарадах. Насамперед ідеться про комісію Особливої наради О. Оболенського. Актуальність теми зумовлена тим, що вона не знайшла належного наукового вивчення на сторінках фахової